

О. Г. Перехрест

ДЕМОГРАФІЧНІ НАСЛІДКИ ВІЙНИ 1941–1945 РР. ДЛЯ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА

Серед величезних втрат українського села у 1941–1945 рр. найтяжчими були демографічні. Війна й окупація призвели до різкого зменшення кількості сільського населення, значних деформацій у його статевому, віковому й професійному складі. Станом на 1 січня 1945 р., порівняно з 1 січня 1941 р., його чисельність скоротилася на 27,2% – з 27 231,5 до 19 815,8 осіб. У східних областях сільське населення зменшилося на 25,1% – з 19 810,8 до 14 828,9 осіб, у західних областях на 32,8% – з 7420,7 до 4986,9 осіб. [1, 11–12, 14, 16; 2, 7]. Окремі аспекти цієї трагедії українського села вже одержали фрагментарне висвітлення в науковій літературі [3], однак до цих пір у вітчизняній історіографії відсутні спеціальні дослідження, в яких би комплексно аналізувалися всі фактори, котрі призвели до таких демографічних втрат. З огляду на вказане метою публікації є висвітлення селянського сегменту загальної проблеми демографічних втрат України в роки війни на основі аналізу всіх згубних чинників. У тих випадках, коли чинники, що спричинили людські втрати серед сільського населення вже розглянуті в історичній літературі на достатньому рівні, вони розгорнуто аналізуватися не будуть, інші (зокрема, замовчувані в радянській період) – будуть розглядатися ширше.

Одним із головних чинників, що спричинив величезні демографічні зміни в українському селі, була мобілізація сотень тисяч сільських мешканців до діючої армії та загибель більшості з них на фронтах та у ворожому полоні в перші місяці війни. Дослідженнями українських істориків на основі залучення нових архівних джерел встановлено, що в результаті мобілізації військовозобов'язаних та поповнення військового контингенту за рахунок добровольців, а також бійців народного ополчення та винищувальних батальйонів до Червоної армії і Військово-морського флоту протягом перших місяців війни було направлено майже 3 млн 185 тис. українців та громадян України інших національностей [3, 37]. Після окупації території України до Червоної армії було мобілізовано десятки тисяч українців, які перебували в евакуації у східних районах СРСР.

У період вигнання окупантів з території України й після її повного визволення Червона армія поповнювалася контингентом із юнаків призовного віку, учасників партизанського та підпільного рухів, військовополонених, виявлених дезертирів, затриманого кримінального елемента тощо. Окремою категорією призовників були жінки, мобілізовані для допоміжних військових служб. Упродовж 1943–1945 рр. червоноармійцями стали ще майже 4 млн. громадян України. Щоправда, певна частина мобілізованих вдруге призивалась до Червоної армії, оскільки на окупованій території України осіло чимало оточенців і відпущених гітлерівцями полонених українців. Серед мобілізованих у цей період переважав сільський контингент. Загалом з-поміж більше, ніж 7 млн. українських громадян, які воювали в роки війни в складі Збройних сил СРСР [4, 401], сільські мешканці становили понад половину.

Значна частина мобілізованих до діючої армії селян України загинула. За останніми підрахунками встановлено, що втрати військового персоналу українців і громадян України інших національностей за роки війни становили приблизно 4,1 млн. осіб (вбитих, загиблих у полоні, зниклих безвісти, померлих у госпіталях у перші повоєнні роки) [5, 561]. То ж, зважаючи на високу питому вагу селян серед українських громадян у складі Червоної армії та ВМФ, можна стверджувати, що селяни становили не менше половини фронтних втрат українців за роки війни.

До великих втрат серед недостатньо підготовлених у військовому відношенні українських селян на початковому етапі війни, коли Верховне командування СРСР, неспроможне реально оцінити ситуацію на фронті, категорично вимагало від військ будь-якою ціною зупинити противника й перейти в наступ, а через військову некомпетентність та волонтаризм цілі армії гинули в оточенні, додалися величезні втрати серед мобілізованих сільських мешканців у 1943 – першій половині 1945 рр. Особливо великими вони були в 1943–1944 рр., коли під час напружених визвольних боїв радянське військово командування, діючи відповідно наказу Сталіна, для досягнення стратегічних цілей не шкодувало сил і не зупинялося ні перед якими жертвами.

Серед причин значних втрат особого складу Червоної армії в означений період була погана, а то й зовсім відсутня, військова підготовка мобілізованих польовими військкоматами. Типовою, наприклад, була ситуація, яка мала місце з новим поповненням у кількості 17 797 осіб, що прибуло у травні–червні 1944 р. із Кіровоградської та Одеської областей у 5-у гвардійську армію 1-го Українського фронту, серед яких 50–60% раніше зовсім не служили в лавах Червоної армії, 7811 перебували в полоні й оточенні, навчених військовій справі було 5009, ненавчених – 12 888. Установлені строки, місяць-півтора, для військової підготовки мобілізованих в армійських запасних стрілецьких полках рідко витримувалися, особливо під час наступу, а ті, хто відразу потрапив до діючих частин, нерідко навіть не встигали перед боєм потримати в руках зброю і йшли в бій, не вміючи володіти нею [6, 201]. Зокрема, у багатьох випадках щойно мобілізованих польовими військкоматами сільських юнаків і чоловіків, не навчивши військовій справі, а нерідко навіть не озброївши й не передодягнувши у військову форму, відразу ж кидали в бій. Так було після першого взяття Харкова, коли у місті й навколишніх визволених районах мобілізували до Червоної армії 15 тис. осіб віком від 15 до 45 років і негайно, без підготовки послали на фронт вдягнутими у власний цивільний одяг і майже без зброї – 1 гвинтівка на 5–10 осіб. Подібне мало місце під час Корсунь-Шевченківської битви, коли мобілізованих на території Кіровоградської й нинішньої Черкаської областей селян із навколишніх сіл кидали до бою непідготовленими й без зброї, наказуючи здобувати її самим у бою з ворогом. Багато з них загинули у першому ж бою та поховані у безіменних могилах за декілька кілометрів від власних домівок й до цих пір вважаються серед зниклих безвісти [6, 197–198, 202].

Значною мірою примусово, а подекуди методом облав на місцевих мешканців, проводилася військова мобілізація до Червоної армії на території Західної України. Крім прямого її призначення – поповнення

фронтових частин, мобілізація в західних областях була спрямована й на позбавлення ОУН і УПА потенційних людських ресурсів для формування їхніх загонів. Проведення мобілізації певною мірою гальмувалося через застосування ОУН і УПА тактики зриву її як агітаційно-роз'яснювальними засобами, так і погрозами та каральними акціями стосовно тих, хто погоджувався на вступ до Червоної армії та їхніх родин. Наприклад, на території Тернопільської області упівці в другій половині серпня – на початку вересня 1944 р. провели ряд сільських сходів та мітингів, на яких місцевому населенню заборонялося вступати до Червоної армії [7, 111; 6, 330]. У Межирицькому районі Рівненської області пропагандисти УПА, закликаючи сільське населення саботувати призов до Червоної армії, водночас попереджали, що сім'ї осіб, які з'являться до райвійськкомату, будуть знищуватися. Унаслідок проведеної оунівцями роботи із 543 осіб, зобов'язаних прибути до райвійськкомату до 5 березня 1944 р., з'явилося лише 299, а з окремих сіл району взагалі не з'явився жодний призовник. У Здолбунівському районі цієї ж області на початку березня 1944 р. підлягало мобілізації 700 осіб, однак у визначений термін на збірний пункт з'явилося лише 18 осіб [8, 215–216]. До другої декади квітня 1944 р. у лісах на межі Рівненської та Тернопільської областей розташовувалося кілька таборів із місцевими чоловіками, які переховувалися від мобілізації до Червоної армії [9, 419]. Про ефективність подібних пропагандистських акцій, проведених на території Дрогобицької області в 1944 р., свідчить те, що там станом на 31 серпня 1944 р. не з'явилося на призовні пункти й ухилилися від мобілізації 8818 осіб із 59 196 осіб, взятих на облік [8, 283–284].

З метою зриву планів мобілізації загони УПА здійснювали напади на військкомати та їхніх представників, голів і секретарів сільських рад й забирали або знищували списки обліку військовозобов'язаних. Нерідко упівці вдавалися до превентивних дій на випередження й проводили власну мобілізацію. Так, наприклад, Мізоцьким райвійськкоматом Рівненської області на 3 березня 1944 р. було оголошено призов військовозобов'язаних у населених пунктах Мізоч, Белашів і Дермань. Дізнавшись про це, упівці в ніч на 3 березня направили у ці села озброєні групи, які оголосили населенню, що „мобілізація в Червону армію припинена” і провели мобілізацію всього чоловічого й частково жіночого населення в загони УПА. Усі мобілізовані були забрані до лісу, а на призовний пункт райвійськкомату з цих сіл не з'явилася жодна людина [8, 213]. Подібні акції мали місце в інших районах західних областей України.

Варто зазначити, що в багатьох випадках упівці заздалегідь готувалися до зриву радянських мобілізацій і оперативного проведення своїх. Не поодинокими були випадки, коли упівські загони перехоплювали колони військовозобов'язаних, які рухалися на призовні пункти військкоматів, а то й колони вже мобілізованих до Червоної армії й забирали їх до загонів УПА. Так, наприклад, було вчинено 12 березня 1944 р. з групою військовозобов'язаних у кількості 75 осіб із с. Сухівці Клеванського району Рівненської області [8, 216].

Однак протидія з боку ОУН і УПА не могла перешкодити радянським військовим структурам

провести в західних областях масову мобілізацію населення, насамперед сільського, до Червоної армії. У деяких західних регіонах мобілізація сільського контингенту мала тотальний характер, зокрема на Волині, де мобілізували 16% населення [6, 198]. До кінця вересня 1944 р. по областях Львівського військового округу до радянських Збройних сил було призвано 525 898 військовозобов'язаних, переважно сільських мешканців, що водночас свідчило про високі темпи скорочення кількості потенційних бійців УПА в західному регіоні України [6, 330; 4, 339].

Проте використовувати нове поповнення як „гарматне м'ясо”, як це було в східних і центральних регіонах, на території Західної України було складніше, оскільки кинуті до бою невідготовлені західняки нерідко вдавалися до масового переходу на бік німців. Наприклад, лише за період з 4 до 25 вересня 1944 р. з частин 1-го Українського фронту на бік німців перейшло 172 військовослужбовці з призваних у західних областях України, у т.ч. 73 – під час бою, 99 – з переднього краю оборони [8, 291]. Це примусило радянське командування здійснювати військову підготовку мобілізованих із західних областей в тилу та роззосереджувати їх по різних бойовим підрозділам.

Про масштаби ухилинь від мобілізації і дезерції в Західній Україні свідчить те, що лише в 1944–1945 рр. радянськими органами безпеки під час проведення каральних операцій проти учасників українського визвольного руху паралельно було затримано 96 988 дезертирів із Червоної армії та втікачів від призову [9, 422].

До втрат серед сільського населення призвело й створення у складі Вермахту українських збройних формувань. Зокрема, селяни становили більшість особового складу створеної за ініціативою Українського центрального комітету з українців дистрикту „Галичина” 14-ї гренадерської дивізії військ СС „Галичина”. Чимало селян перебувало й у складі інших українських підрозділів Вермахту [10]. Вважається, що на час закінчення війни загинуло майже 16 тис. українців, які воювали у складі таких формувань на боці Німеччини [5, 561], а ще декілька десятків тисяч, опинившись у полоні у західних союзників СРСР, пізніше поселилися в багатьох країнах світу.

Але основна причина демографічної трагедії українського села пов'язана з геноцидом нацистів щодо місцевого населення окупованих територій. Спланований керівництвом Райху нацистський геноцид став найбільш крайнім виявом терору, здійснюваного гітлерівцями в окупованій Україні, кінцева мета якого полягала у знищенні великих груп населення за расовими, національними, релігійними, політичними, соціально-економічними мотивами задля звільнення „життєвого простору”. Нацистський геноцид здійснювався як шляхом прямого знищення великої кількості людей, так і у прихованих формах, за яких цілеспрямовано створювалися такі життєві умови, котрі спричиняли повне або часткове фізичне винищення населення.

Здійснюючи тотальну війну на фізичне винищення населення, окупанти тисячами вигублювали мирних сільських мешканців під час каральних акцій, які здійснювалися з метою „утихомирювання” тих селян, котрі підтримували або

потенційно могли підтримувати партизанський рух, у відповідь на будь-який прояв непокори, зокрема, невдоволення селян, що виникали на ґрунті пограбувань і насилля, невиконання розпоряджень окупаційної влади, несплата податків та обов'язкових поставок сільгосппродукції, ухилення від виконання трудової повинності та виїзду на роботу до Німеччини, надходження інформації про невдачі гітлерівців на фронті, вбивства німецьких військовослужбовців тощо.

Десятки тисяч сільських мешканців було вбито під час здійснюваної з особливою лютю політичної „дезінфекції” по-нацистськи. Її метою було знищення комуністів, комсомольців, посадовців радянських органів влади, профспілкових та колгоспних активістів, депутатів рад, працівників НКВС і політпрацівників Червоної армії та взагалі всіх небажаних для окупантів осіб. Наслідки боротьби з „політично неблагонадійними елементами” на селі жахливі. Так, наприклад, лише у с. Срібне Чернігівської області у приміщенні школи було спалено 1500 сільських активістів, а в сільському райцентрі Корюківка за рік панування нацистами було знищено до 500 радянських активістів [11, 301, 320]. Серед розстріляних гітлерівцями у м. Золотоноша на Полтавщині понад 12 750 осіб більшості становили сільські активісти із Золотоніського, Чернобаївського, Гельмязівського, Драбівського й Ірклівського районів [12, 26]. Більші або менші екстермінації щодо до цієї категорії сільських мешканців мали місце по всій території республіки.

До великої смертності серед сільського населення під час окупації призвели також такі приховані форми геноциду, як голод, викликаний грабівницькою політикою загарбників, вилучення необхідного мінімуму сільськогосподарської продукції, заборона вільного товарного обміну, відсутність системи охорони здоров'я і належних житлово-побутових та санітарно-гігієнічних умов, поширення епідемій інфекційних хвороб, застосування тактики „випаленої землі”.

Смерть багатьох тисяч сільських мешканців спричинило використання німецьким командуванням місцевого населення в якості „живого щита”, яким прикривалася передислокація, відступ чи наступ військ, а також при розмінуванні загороджувальних перешкод. Значна частина сільського населення загинула від бомбардувань, артилерійських та мінометних обстрілів які здійснювали воюючі сторони, особливо німецька в початковий період війни. Часто відступ німецьких військ супроводжувався майже повним обезлюдненням цілих районів у прифронтовій смузі.

Демографічною трансформацією неосяжних масштабів, завданою війною українському селу, стала примусова депортація працездатних людей на рабську працю до Німеччини, що торкнулася майже кожної сільської сім'ї. З території України на примусову роботу до Райху було вивезено 2 400 342 „остарбайтерів”. З 1942 по 1950 рр. в Україну повернулося 1 млн 850 тис. колишніх „остарбайтерів”. Понад 150 тис. чоловіків та жінок з України з різних причин вирішила не повертатися на Батьківщину й, скориставшись можливістю, залишились на Заході [5, 219], а також виїхали до країн Північної та Південної Америки, Великобританії, Австралії, Нової Зеландії.

Отже, близько 400 тис. українських „остарбайтерів” загинули на чужині в Райху. За даними шести областей України – Житомирської, Кіровоградської, Кам'янець-Подільської, Львівської, Дрогобицької, Київської – не повернулося додому приблизно 30% вивезених у неволю [5, 219]. Частка селян серед загиблих у неволі була досить значною – не менше 200 тис. осіб, а багато селян-„остарбайтерів” повернулися додому інвалідами та хронічно хворими.

Фізичне знищення нацистами мільйонів громадян України кардинальним чином вплинуло на генофонд України. Загальні втрати цивільного населення на окупованій території України оцінюються в 4,5 млн осіб (вбитих і зниклих безвісти) [5, 561]. Враховуючи те, що в багатьох областях сільські мешканці становили більшу частину населення, є всі підстави стверджувати, що майже половина втрат серед цивільного населення внаслідок нацистського геноциду припадає саме на селянську верству громадян України.

Великими були безповоротні втрати серед селян, які брали участь в радянському Русі Опору окупантам. Так, за підрахунками М. В. Ковалю, під час війни наклали головою близько 60 тис. радянських партизанів (понад 40 тис. у 1941–1942 рр. і 15–20 тис. у 1943–1945 рр., з них 80% загинули в боях, померли від ран, голоду, захворювань, були розстріляні окупантами) [5, 392]. Документальних свідчень про соціальний стан загиблих партизанів бракує. Але якщо взяти до уваги те, що майже половина народних месників України були селянами [5, 392], то можна стверджувати, що серед загиблих у боротьбі з ворогом партизанів близько половини були селяни-партизани.

Щодо кількості загиблих за роки окупації сільських мешканців, які були учасниками радянського підпілля, то документальних даних, на жаль, немає. Однак те, що вони становили декілька тисяч із тих 40–45 тис. українських підпільників (у республіці загальна чисельність підпілля в роки війни, за офіційними даними, становила понад 100 тис. осіб), які, за даними М. В. Ковалю, втратили життя у протистоянні з ворогом [5, 392], незаперечний факт.

Значними були втрати селян, які становили більшість серед оунівців та вояків УПА, під час окупації та протистояння між підрозділами військ НКВС і НКДБ та учасниками самостійницького руху в 1944–1945 рр. Саме ці роки були найкривавішими у понад десятилітній після закінчення війни боротьбі українських націоналістів. За цей час підпілля ОУН і УПА здійснило 6600 акцій, яким радянські органи безпеки протиставили 39 773 каральні операції. Під час боїв, облав і блоkad у 1944–1945 рр. загинуло (за радянськими даними) 103 313 підпільників, 110 758 було взято в полон, 50 058 прийшли до органів НКВС повинитись. Щоправда, наводячи ці показники, дослідники І. Патриляк і В. Трофимович вважають цифру офіційної статистики про втрати підпіллям за два роки понад 260 тис. осіб завищеною, і зазначають, що вона може бути пояснена тільки тим, що до повстанців записували також убитих під час каральних операцій мирних мешканців [9, 422–423]. Трагічною була подальша доля заарештованих. Частина найбільш активних членів оунівських та упівських формувань за звинуваченнями у тероризмі та вбивствах були засуджені до смертної кари, а більшість, у тому числі

й дезертири з Червоної армії та втікачі від призову до неї, засуджені до тривалих термінів ув'язнення.

В умовах громадянського протистояння в західноукраїнському регіоні чимало селян загинуло в результаті дій вояків ОУН–УПА. Націоналісти, особливо відділення Служби безпеки ОУН–УПА, жорстоко розправлялися з тими селянами, які співпрацювали з радянською владою, насамперед керівниками сільських органів влади та сільськими активістами, сім'ями тих мобілізованих до Червоної армії, які проігнорували їхні вимоги бойкотувати призивну кампанію, а також з тими, хто не виконував їхні накази і розпорядження. Наведемо лише декілька характерних прикладів із багатьох подібних, що мали місце в усіх західних областях упродовж 1944–1945 рр. Так, на території Рівненської області за січень–лютий 1944 р. збройні формування УПА провели в селах 64 акції, знищивши понад 500 представників радянської влади, а також здійснили 174 акти індивідуального терору, вбивши 464 місцевих активістів та членів їхніх родин [9, 418–419]. У серпні 1944 р. у Помор'янському районі Львівської області було знищено керівний склад 8 сільських рад [8, 264]. Упродовж вересня–жовтня 1945 р. у Дрогобицькій області було здійснено 85 нападів на сільських посадовців та активістів, зокрема, вбито 25 голів сільських рад [8, 490].

Безвинні мирні селяни масово гинули під час боротьби радянських каральних органів проти українського національно-визвольного руху. Наведемо лише декілька характерних прикладів з ряду сотень подібних. Так, 22 жовтня 1944 р. у селі Кривеньке Пробіжн'янського району Тернопільської області керівники загону військ НКВС, не виявивши в селі оунівської боївки, Полянський і Молдаван, перебуваючи в нетверезому стані, розстріляли ні в чому не винних 10 селян і спалили 45 будинків з надвірними будівлями, домашнім майном і великою кількістю намолоченого хліба [8, 307–308].

Лише упродовж липня і серпня 1945 р. у Волинській, Львівській, Станіславській і Дрогобицькій областях мали місце 128 випадків злочинних акцій радянських каральних органів по відношенню до безвинних селян. За їх здійснення за період з 1 січня по 1 вересня 1945 р. у цих областях особливими інспекціями та прокурорами УНКВС, УНКДБ та військ НКВС до кримінальної відповідальності було притягнуто й засуджено 117 осіб військовослужбовців внутрішніх і прикордонних військ, 103 особи працівників НКВС і 14 осіб співробітників НКДБ, крім того, притягнуто до дисциплінарної відповідальності 277 осіб [8, 477].

Щоб підірвати соціальну базу УПА, радянські спецслужби в 1944–1945 рр. здійснили масову депортацію „членів родин” оунівців, вояків УПА, УНА і УНРА. У 1944 р. із 7 областей (Рівненської, Волинської, Львівської, Тернопільської, Станіславської, Чернівецької, Дрогобицької) у 1944 р. у східні райони СРСР було вивезено 12 762 особи, а в 1945 р. – 17 487 осіб, більшість яких були селяни [13, 122].

Великими були людські втрати серед сільського населення в роки війни на Волині, Поліссі та в Галичині у зв'язку з польсько-українським військово-політичним протиборством. У тій боротьбі обидві сторони не раз зараховували до своїх противників мирних сільських мешканців, вдавалися до обопільних масових убивств, нищення житла й господарства.

Остаточна кількість жертв з обох сторін до цих пір не з'ясована. Історики, які досліджують цю проблему, називають різні цифри. Зокрема, у фундаментальному виданні „Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945” зазначено, що під час цієї боротьби загинуло з обох сторін приблизно 40–60 тис. осіб, причому більшу частину загиблих становили поляки [5, 572]. Наслідком українсько-польського протистояння були також значні втрати сільського населення, пов'язані з масовою втечею польських біженців на територію Генерального губернаторства та добровільним виїздом на роботу до Німеччини, аби врятуватися від загибелі. Польські історики вважають, що сукупні втрати польського населення, наприклад, на Волині (вбитими, пораненими, вивезеними на роботу до Німеччини) з травня 1943 р. до літа 1945 р. склали 150 тис. осіб [5, 572–573].

Попри не встановлення достовірної кількості людських жертв з обох сторін у рамках українсько-польського протистояння незаперечним фактом є те, що більшість серед них складають селяни української та польської національностей.

До істотних змін у кількості сільських жителів УРСР призвели також масштабні міграційні процеси у роки війни. Попри те, що евакуація, за винятком МТС й окремих колгоспів з технікою і частиною фахівців сільського господарства, у селі не проводилася, а саме селянство не виявляло особливого бажання утікати, кидаючи напризволяще оселю, власне майно й господарство, декілька сотень тисяч українських селян були евакуйовані в східні райони СРСР. Велика частина з них полишила Україну назавжди, хтось із них помер у місцях нового проживання, був мобілізований до Червоної армії й загинув на фронті, а після вигнання німецьких окупантів на Батьківщину не повернувся, й залишилися мешкати в східних регіонах.

Значні втрати сільського населення були пов'язані з міждержавними міграціями. У роки Другої світової війни та перші післявоєнні місяці тільки в результаті організованих переселень, за неповними даними, територію України залишили й виїхали за кордон близько 1,3 млн. осіб, із яких 810,4 тис. – до Польщі в рамках українсько-польського трансферу 1944–1946 рр. (з них 776,2 тис. осіб польської національності, майже 248 тис. селян); 32,8 тис. чехів і словаків (значну частину з них становили селяни – *О. П.*); 447,6 тис. німців, яких гітлерівці переселяли не тільки із західних, а й із східних областей [14, 16; 15, 70].

Водночас у рамках українсько-польського трансферу з Польщі в Україну прибуло 122 622 українські родини (482 880 осіб). Серед них українців налічувалося 439 903 особи, а за соціальним складом найбільш чисельну категорію „самостійного” населення становили селяни – 286 858 осіб та 182 944 особи „несамостійного” (діти, люди пенсійного віку, інваліди та інші) [16, 770]. Доля більшості переселенців була трагічною. Жахливі умови переїзду, величезні труднощі в облаштуванні на новому місці та пристосуванні до нових умов праці, радянських порядків. Значно пригнічував переселенців моральний стан, коли вони відчували упереджене, а часом й вороже ставлення до себе з боку місцевих жителів та керівників, розуміли, що вони там зайві, чужі. Багато хто з них вимушений був по декілька разів змінювати місце проживання, і, втрачаючи при цьому рештки свого майна, осідати в якому-небудь

населеному пункті. Частина переселенців навіть правдами і неправдами поверталася до рідного краю.

Стосовно долі українських етнічних німців, більшість яких становили селяни, то понад 111,6 тис. їх було депортовано з України радянськими органами безпеки в східні регіони Радянського Союзу впродовж 1941–1942 рр. в рамках кампанії з нейтралізації потенційно небезпечних для СРСР громадян [підраховано за: 16, 608–609]. Трагічно була доля селян-фольксдойче, які проживали на окупованій території й вимушено співпрацювали з нацистським окупаційним режимом, котрий проводив сприятливу аграрну політику щодо них. Боячись бути покараними за це, селяни-фольксдойче залишали територію України з відступаючою німецькою армією. Лише територію Придніпров'я за період від початку відступу окупантів до липня 1944 р. залишили 125 тис. селян-фольксдойче [17, 92]. Загалом, разом з військами противника, територію України покинули від 300 до 350 тис. українських фольксдойче і тих, хто себе за таких видавав. Опинившись у Німеччині, вони працювали на військових заводах тощо. Після закінчення війни українські фольксдойче потрапили до категорії тих радянських громадян, які підлягали репатріації до СРСР. У 1945–1948 рр. з Німеччини і Австрії було повернуто в СРСР до 120 тис. осіб німецької національності, а загалом кількість репатрійованих фольксдойче сягала 250 тис. осіб. Жоден з українських фольксдойче на Батьківщину не повернувся, адже всі вони були відправлені на спецпоселення до Комі АРСР та до Сибіру [18, 747]. Ті ж селяни-фольксдойче, які залишилися після окупації на території України, після повернення радянської влади були виселені у східні регіони СРСР.

Великих втрат людський потенціал села зазнав у зв'язку з масовим примусовим залученням сільських мешканців, насамперед сільської молоді, на відбудову та роботу в промисловості, будівництві й на транспорті України. У 1943–1944 рр. з цією метою в республіці було мобілізовано 970 тис. осіб. [19, 157]. Переважну частину з них складали примусово залучені сільські мешканці. Особливо багато сільського населення було мобілізовано на роботу у вугільну, коксохімічну, машинобудівну та будівельних матеріалів галузі промисловості.

Вчорашні селяни не мали ні досвіду роботи на виробництві, ні необхідної кваліфікації, а тому використовувалися переважно на роботах, пов'язаних із застосуванням фізичної ручної сили. За тяжку працю, до якої не лежала душа, одержували низьку заробітну плату, погано харчувалися. Значна їх частина не мала придатного житла й вимушена була проживати в гуртожитках і приміщеннях, де не було елементарних побутових умов. Відірвані від своїх домівок і присадибних ділянок, селяни бажали якнайскоріше повернутися додому, а значна їх частина вдавалася до дезертирства.

Водночас здійснювалася масова мобілізація (привиз) сільської молоді за державним планом, що мав силу закону, до ремісничих училищ та шкіл ФЗН. Лише в 1944 р. у республіці до них було направлено 150 тис. осіб [25, 407]. У багатьох випадках місцеві органи влади з метою забезпечення виконання плану набору застосовували насильницькі методи мобілізації, навіть влаштовували в селах облави на молодь з метою затримання та відправлення до шкіл

ФЗН, пропускали учнів через призовні комісії задовго до призову. Залучена в ремісничі училища та школи ФЗН сільська молодь в умовах післяокупаційної розрухи більше працювала, ніж навчалася, була приречена на тяжке існування: не мала достатньо одягу та взуття, неякісно харчувалася, проживала в антисанітарних умовах, страждала від простудних та інфекційних хвороб.

До зменшення кількості сільського населення в республіці в роки війни призвели також деформації його природного приросту, що сталися як через вимушене безпліддя сотень тисяч сільських жінок, зумовлене мобілізацією та загибеллю чоловіків на фронті, так і внаслідок підвищеної смертності людей, спричиненою нацистським геноцидом та тяжкими умовами життя. Уповільнення темпів відтворення сільського населення у повоєнні роки призвело до значного зменшення різниці у рівнях народжуваності в сільських і міських населених пунктах. Якщо в 1939 р. народжуваність в селах була вищою, ніж у містах на 25,6 пунктів, то в 1950 р. – лише на 4,3 пунктів. Однією із причин цього були більші відносні втрати здатної до дітонародження частини населення саме серед сільських жителів та глибокі деформації шлюбно-вікової структури, які сталися під впливом демографічних наслідків війни. Зменшення народжуваності в селах у перші повоєнні роки негативно позначалося на відновленні демографічного потенціалу республіки загалом, адже сільське населення становило тоді більшість. Разом із тим, на селі були значно сприятливіші умови для народжуваності, свідченням чого є облікові дані станом на 1 січня 1950 р. про кількість дітей, які народилися у 1942 – 1945 рр. у сільській місцевості УРСР. Чисельність народжених там у згаданий період дітей, які дожили до 1 січня 1950 р., становила: 1942 р. – 444 тис. осіб; 1943 р. – 353 тис.; 1944 р. – 372 тис.; 1945 р. – 258 тис. Однак загалом, за оцінкою ЦСУ УРСР, природний приріст населення в республіці за роки нацистської окупації вимірювався від'ємною величиною – у мінус 1 млн. 471 тис. осіб. У той час народилося 1 млн. 152 тис. дітей, а померло 2 млн. 623 тис. осіб, тобто на одне народження припадало 2,3 смерті „через природні причини” [14, 16].

Демографічні втрати в роки війни суттєво деформували й трудовий потенціал населення на селі. Так, на 1 січня 1948 р. у колгоспах республіки налічувалося працездатних членів господарств у віці понад 16 років 6077,2 тис. З них чоловіків від 16 до 60 років налічувалося 1990,2 тис. осіб, а жінок від 16 до 55 років – 4086,9 тис. осіб. Жінки, таким чином, становили 67,2 % всього працездатного населення колгоспів. Крім того, у колективних господарствах налічувалося 792,8 тис. підлітків від 12 до 16 років та більше мільйону дорослих непрацездатних (літнього віку та хворих) колгоспників, які брали участь у колгоспному виробництві. Все це помітно знижувало ефективність використання трудового потенціалу в повоєнному колгоспному селі України, оскільки основне трудове навантаження лягало на плечі жінок, підлітків, людей літнього віку [14, 23–24].

Ще одним наслідком війни, що обтяжував демографічну ситуацію, стало значне збільшення кількості інвалідів серед населення України, що сталося через одержання ушкоджень, каліцтв, хвороб

учасниками бойових дій та цивільними громадянами, які вимушено опинилися в зоні бойових дій та окупації. Станом на 1 вересня 1945 р. у республіці на обліку загалом перебувало 710 304 інваліди [21, 99], а станом на 1 вересня 1946 р. – 529, 7 тис. чол. [22, 9]. Таким чином, інвалідом війни був кожний шістдесятий мешканець України, або 16 осіб на 1000 мешканців республіки.

Таким чином, війна і пов'язані з нею події, зокрема нацистський геноцид, завдали українському селу непоправних демографічних втрат. Спотворена демографічна ситуація, загибель найбільш дієздатної частини сільського населення, особливо чоловічої статі, на тривалий час позбавила можливості нормально відтворювати сільський соціум. Значне зменшення чисельності сільського населення республіки, виснаження трудових ресурсів села негативно вплинули на стан післявоєнної відбудови і розвитку сільськогосподарської галузі й усієї економіки України.

1. Народне господарство Української РСР в 1971 році. Ювілейний статистичний щорічник. – К.: Статистика, 1972.

2. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3987.

3. Див.: Лаута С. П. Колгоспне селянство Радянської України в роки Великої Вітчизняної війни / С. П. Лаута. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1965; Історія селянства Української РСР. У 2-т. / ред. кол. тома: І. І. Компанієць [та ін.]. – К.: Наук. думка, 1967. – Т. 2. Від Великого Жовтня до наших днів; Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941–1945 гг. В 3-х т. – К.: Политиздат Украины, 1975. – Т. 1: Советская Украина в период отражения вероломного нападения фашистской Германии на СССР и подготовки условий для коренного перелома в войне (июнь 1941 – ноябрь 1942 гг.) / И. В. Архитов, П. Н. Балковой, В. С. Друз и др.; Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941–1945 гг. В 3 т. – К.: Политиздат Украины, 1975. – Т. 2: Советская Украина в период коренного перелома в ходе Великой Отечественной войны (ноябрь 1942–1943 гг.) / А. А. Вовк, С. З. Голиков, М. И. Кравчук и др.; Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941–1945 гг. В 3 т. – К.: Политиздат Украины, 1975. – Т. 3: Советская Украина в завершающий период Великой Отечественной войны (1944–1945 гг.) / Н. А. Буцько, Н. М. Власов, П. И. Денисенко и др.; История Украинской ССР. В 10 т. – К.: Наук. думка, 1984. – Т. 8: Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941–1945) / ред. колегія В. І. Клоков [та ін.]; Першина Т. С. Фашистский геноцид на Украине 1941–1945 гг. / Т. В. Першина. – К.: Наук. думка, 1985.; Перковський А. Л. Демографічні втрати народонаселення Української РСР у 40-х рр. / А. Л. Перковський, С. І. Пирожков // Укр. іст. журн. – 1990. – № 2; Муковський І. Т. Звитяга і жертвовність: Українці на фронтах Другої світової війни / І. Т. Муковський, О. Є. Лисенко; за ред. В. Д. Конашевича. – К.: Пошуково-видавниче агентство „Книга Пам'яті України”, 1996.; Коваль М. В. Україна в Другій світової і Великій Вітчизняній війнах (1939”1945 рр.) / М. В. Коваль // Україна крізь віки. В 15-ти т. “ К.: Альтернатива, 1999. – Т. 12.; Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945 / гол. ред. кол. (голова І. О. Герасимов, заступ. голови І. Т. Муковський, П. П. Панченко, відп. секр. Р. Г. Вишневецький). – К.: Пошуково-видавниче агентство „Книга Пам'яті України”, 2000.; Україна і Росія в історичній ретроспективі. Нариси в 3-х томах / Редада: В. М. Литвин (голова) та ін. Відп. ред. В. А. Смолій. Т. 2: Радянський проект для України. – К.: Наук. думка, 2004.; Політична історія України. XX ст. У 6 т. / редкол.: І. Ф.

Курас (голова). “ К.: Генеза, 2003. – Т. 4: Україна у Другій світової війни, 1939”1945 / керівн. тому В. І. Кучер; автори В. У. Кучер, В. А. Гриневич, В. С. Коваль.; Україна: політична історія. XX – початок XXI ст. / Редада: В. М. Литвин (голова) та ін. Редкол. В. А. Смолій, Ю. А. Левенець (співголови) та ін. – К.: Парламентське вид-во, 2007.; Україна в Другій світової війни: погляд з XXI ст. Історичні нариси: в 2 кн. / [редкол.: В. А. Смолій (голова), Г. В. Боряк, О. Є. Лисенко (відп. ред.) та ін.]; НАН України, Ін-т історії України. – К.: Наук. думка, НАН України, 2010. – Кн. перша.; 2011. – Кн. друга. та ін.

4. Муковський І. Т. Звитяга і жертвовність: Українці на фронтах Другої світової війни / І. Т. Муковський, О. Є. Лисенко; за ред. В. Д. Конашевича. – К.: Пошуково-видавниче агентство „Книга Пам'яті України”, 1996.

5. Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945 / гол. ред. кол.: голова І. О. Герасимов, заступ. голови І. Т. Муковський, П. П. Панченко, відп. секретар Р. Г. Вишневецький. – К.: Пошуково-видавниче агентство „Книга Пам'яті України”, 2000.

6. Україна і Росія в історичній ретроспективі. Нариси в 3 т. / Редада: В. М. Литвин (голова) та ін. Відп. ред. В. А. Смолій. Т. 2: Радянський проект для України. – К.: Наук. думка, 2004.

7. ОУН-УПА у Другій світової війни // Укр. іст. журн. – 1995. – № 2.

8. Літопис УПА. Нова серія. – Т. 4: Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС – МВС, МДБ-КГБ. 1943–1959. Кн. перша: 1943–1945. – Київ-Торонто, 2002.

9. Україна в Другій світової війни: погляд з XXI ст. Історичні нариси: в 2 кн. / [редкол.: В. А. Смолій (голова), Г. В. Боряк, О. Є. Лисенко (відп. ред.) та ін.]; НАН України, Ін-т історії України. – К.: Наук. думка, НАН України, 2010. – Кн. друга.

10. Дивізія СС „Галичина”, створена за зразком німецьких гренадерських дивізій, налічувала 16 тис. вояків. Розбита Червоною армією в боях під Бродами 17–22 липня 1944 р. дивізія в переформованому вигляді під назвою „14-а гренадерська дивізія військ СС” використовувалася проти партизанів Югославії, а в 1945 р., коли її склад налічував уже 18 тис. вояків, діяла на східному німецькому фронті біля австрійського м. Грац. У квітні 1945 р. дивізія у повному складі капітулювала перед американськими військами. Крім дивізії СС „Галичина” у складі Вермахту функціонували українські збройні формування: 281-а запасна бригада, парашутна бригада ім. Бульби-Боровця, близько 100 саперно-будівельних, технічних та інших підрозділів. З кінця 1944 р. з розкиданих по всіх фронтах українських формувань під патронатом УНК розпочалося формування Української національної армії як придатку до Вермахту, війська якої налічували до 220 тис. чоловік. Див.: Коваль М. В. в Другій світової і Великій Вітчизняній війнах (1939”1945 рр.) / М. В. Коваль // Україна крізь віки. В 15-ти т. “ К.: Альтернатива, 1999. – Т. 12.

11. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945: Документы и материалы. – В. 3-х т. – 2-е изд. – К.: Наук. Думка, 1980. – Т. 2.; Украинская ССР в период коренного перелома в ходе Великой Отечественной войны (19 ноябрь 1942 г. – конец 1943 г.) / сост. Н. В. Немятыи, К. М. Архитенко, Н. А. Буцько и др.

12. Німецькі окупанти на Полтавщині (1941–1945): Збірник документів. – Полтава: Зоря Полтавщини, 1947.

13. Вронська Т. В. Позасудові репресії членів сімей учасників національно-визвольного руху в Західних областях України / Т. В. Вронська. – Х.: Право, 2008.

14. Перковський А. Л. Демографічні втрати народонаселення Української РСР у 40-х рр. / А. Л. Перковський, С. І. Пирожков // Укр. іст. журн. – 1990. – № 2.

15. Буцько О. В. Україна – Польща: Миграционные процессы 40-х годов / О. В. Буцько. – К., 1997.

16. Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст. Історичні нариси : в 2 кн. / [редкол. : В. А. Смолій (голова), Г. В. Боряк, О. Є. Лисенко (відп. ред.) та ін.]; НАН України, Ін-т історії України. – К. : Наук. думка, НАН України, 2010. – Кн. перша.
17. Іванов О. Ф. Фолькдодиче в Україні / О. Ф. Іванов, І. О. Іваньков // Укр. іст. журн. – 2005. – № 3.
18. Україна: політична історія. ХХ – початок ХХІ ст. / Редрада: В. М. Литвин (голова) та ін. Редкол. В. А. Смолій, Ю. А. Левенець (співголови) та ін. – К.: Парламентське вид-во, 2007.
19. Рабочий класс Украинской ССР: Традиции и современность / Ю. Ю. Кондуфор, А. П. Гриценко, М. В. Коваль и др. – К., 1986.
20. Чадаев Я. Е. Экономика СССР в годы Великой Отечественной войны (1941 – 1945). / Я. Е. Чадаев. – М.: Мысль, 1985.
21. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 23. – Спр. 1840.
22. Центральний державний архів вищих органів влади України. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 138.

І.В. Рибак, О.М. Свідерська

ПРОДУКТИВНЕ ТВАРИННИЦТВО НА ПОДІЛЛІ В ДОБУ НЕПУ: КІЛЬКІСНА ТА ЯКІСНА ХАРАКТЕРИСТИКА

У сучасних умовах, коли здійснюються перетворення в аграрному секторі країни, зростає потреба в ґрунтовному осмисленні історичної аграрної науки. Вивчення і аналіз досвіду минулого може значно полегшити вирішення багатьох питань сьогодення. Тваринництво – галузь сільського господарства, яка займається розведенням сільськогосподарських тварин для виробництва тваринницької продукції.

Сучасний стан розвитку історичної науки посилює інтерес дослідників до вивчення історії розвитку українського селянства та сільськогосподарського виробництва в добу непу. Проблемою розвитку сільського господарства, займалися такі дослідники, як С. Городецький [1], М. Гуревич [2], Г. Бахметєв [3], В. Калініченко [4]. На регіональному рівні варто відзначити праці І. Олійника [5], Ю. Підкуймухи [6]. Особливої уваги заслуговують праці сучасних істориків-аграрників – І. Рибак [7], О. Лойка [8], Ю. Святця [9] та ін.

Метою статті є аналіз розвитку продуктивного тваринництва на Поділлі в добу нової економічної політики, його кількісна та якісна характеристика. Об'єкт вивчення – продуктивне тваринництво Поділля у роки непу, предмет – його якісна та кількісна характеристика.

Важливою галуззю сільського господарства було продуктивне тваринництво. До його складу входило поголів'я корів, свиней, овець, кіз тощо. Характеризуючи розвиток тваринництва, насамперед висвітливо його кількісні дані. Якщо у 1916 р. на Поділлі нараховувалося 740276 голів великої рогатої худоби, 411444 – свиней і 488458 – овець, всього 1640178, то у 1922 р. відповідно – 892170, 420664, 1049524, разом 2362358; у 1923 р. – 776301, 297709, 944279, разом – 2018289; 1925 р. – 730123, 259549, 878019, разом – 1867691 [10, 52]. Як бачимо, у перший рік нової економічної політики поголів'я худоби на Поділлі значно збільшилося. Проте у наступні роки динаміка продуктивного тваринництва виявилася

значно гіршою. Значною мірою на це вплинула посуха 1923-1925 рр. З доповідної записки уповноваженого Подільської губернської контрольної комісії по Могилів-Подільському округу М. Білецького від 2 липня 1925 р. дізнаємося, що „через відсутність кормів в окрузі спостерігається масова загибель худоби і не лише корів, свиней, але й навіть овець, так як через сильну посуху вигоріли навіть бур'яни” [7, 115]. У результаті посухи, масової загибелі із забою худоби на Могилівщині у Ярошевському районі 83,3% господарств взагалі залишилися без продуктивної худоби, Лучинському, Черновецькому, Озаринецькому таких господарств нараховувалося 40,9%, Ямпільському – 38,1%, Муровано-Куриловецькому – 32,5% [11, 125].

Нарощуванню поголів'я худоби в селянських господарствах Поділля заважало чимало чинників. На наш погляд, найголовнішим серед них була проблема кормів. Анкетне опитування селян, проведене у 1923-1924 рр. на Поділлі про те „Чи досить було корму для худоби?”, дало такі результати: у 1923 р. достатню кількість кормів підтвердили 9,2% респондентів, а в 1924 р. – 23,3%. Не вистачило корму відповідно: 90,8% і 76,7%, зокрема не вистачало, за результатами опитування, таких кормів: сіна – 21,4%, соломи – 51,7%, зернових – 23,2%, інших кормів – 3,7% [12, 18].

Нестача кормів частково компенсувалася різними сурогатами, які використовували як корм для худоби: сухе листя – 33%, стара солома – 64,9%. Сурогати вживалися худобою з 11 лютого (Кам'янецький округ) і до 7 липня у (Проскурівський округ) [12, 19]. Про погане годування тварин свідчить різниця між бажаною і фактичною нормою кормів. Так, для корови на Поділлі, за тодішніми розрахунками, слід було видавати у рік 39,7 пуд. сіна, 63,5 пуд. соломи і 18,7 пуд. концентрованих кормів. Фактично 1924 р. пересічно корови на Поділлі отримали: 19,1 пуд. сіна, 83,2 пуд. соломи і 10,4 пуд. зерна [12, 20]. Для вівці оптимальна норма годівлі на рік складала 13,5 пуд. сіна, 18,4 пуд. соломи, 4,5 пуд. зернофураж, фактично у 1924 р. пересічно на Поділлі вівця отримала 5,1 пуд. сіна, 22,8 пуд. соломи, 2,3 пуд. зерна [12, 21]. Згідно анкетного опитування, 1924 р. переважно сіном корів годували 11,7% респондентів, овець – 12,8%, лише сіном – 1,8%; 4,0%, переважно соломою – 86,5%, 83,2% [12, 22].

Особливо важким для худоби був стійловий період. На Поділлі для рогатої худоби він розпочинався з 12 листопада і закінчувався 26 квітня. Його тривалість складала 166 днів. Для овець відповідно з 17 листопада по 19 квітня тривалістю 154 доби. Під час анкетного опитування 1924 р. на запитання про умови перебування корів і овець у стійловому періоді лише 6,3% респондентів відповіли „добре”, 72,2% – „посередньо” і 23,5% – „погано” [12, 24]. У більшості селянських господарств худоба голодувала. Виходом із цієї важкої ситуації міг бути лише ранній вихід худоби на пасовисько. У 1924 р. корови на Поділлі передчасно вийшли на пасовисько на 16, а вівці – на 14 днів [13, 22]. З них у „доброму стані” – 6,3% корів і 4,4% овець, у „посередньому” – у 70,2% і 67,4%, і в „поганому” – 23,5%, 28,2% [13, 31]. На запитання, що заважало нормальному перебуванню худоби у стійловому періоді, 69,6% респондентів вказали на нестачу кормів [13, 30]. Отже, зимова годівля на Поділлі, як правило, була поганою. Велику частку у кормах худоби